

STM 1948

Sven Hof som Hülphers' musikaliske bidragsgivare

Av Arne Aulin

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

SVEN HOF SOM HÜLPHERS' MUSIKALISKE BIDRAGSGIVARE

AV ARNE AULIN

Mycket har talats och skrivits om Abraham Abrahamsson Hülphers och hans banbrytande musikhistoriska arbete. En sida av saken, som ofta varit under debatt men som hittills ej ställts i sin rätta belysning, är Hülphers' förhållande till och beroende av sina medarbetare. Vid forskningar rörande 1700-talsmusiken i Skara har jag råkat få vissa inblickar i Hülphers' arbetsätt, som ha sitt stora intresse både för vår kännedom om Hülphers själv och för bekantgörandet av ett för de flesta okänt namn, *Sven Hof*. Han var liksom Hülphers dilettant ifråga om musik, men vi kunna utan tvivel så väl från 1700-talets som vår egen synpunkt räkna honom till »kännarna», till de intressanta gestalter från denna tid, som med sitt stora intresse för naturvetenskaperna förenade en självklar behärskning av humaniora och ett alldeles speciellt intresse för musik. En av dessa kännare var Sven Hof, som gjort uppmärksammade insatser på skilda områden, intresserat sig för så olika ting som naturalhistoria, fornminnen, språkvårdsfrågor, religion, skogsvård och nationalekonomi, och otvivelaktigt är ett stort namn i Frihetstidens och det lilla Skaras historia. Hans biograf, Nat. Beckman,¹ nämner mera i förbigående något om Hofs musikintresse, men efter vad jag kunnat utläsa av det rikhaltiga material, som stått mig till buds, dels i Hofs egna skrifter och dels i Skara domkapitels utförliga protokoller, ha vi att göra med en man, som har sin givna plats i 1700-talets svenska musikhistoria. Sven Hof var född 1703, verkade i sin födelsestad Skara som konsistorie-notarie, lector matheseos och eloquentiæ lector samt blev slutligen titulärprofessor. Han var inspector musices vid gymnasiet och trivialskolan från år 1738 till omkring 1757. Under sina studieår i Uppsala hade han deltagit i akademiska kapellet under professor Burmans ledning.

¹ Sven Hof, Göteborg 1923.

Det som här närmast intresserar oss är Hofs andel i Hülphers' Historiska Afhandling och Orgwerksbeskrifning, och jag vill fördenskull citera några upplysande brev ur den hülpherska samlingen i Västerås, kompletterade med Hofs tvenne mest vägande bidrag till den omdebatterade boken.

Förkortningar: H = Hülphers' Hist. Afhandling och Orgwerksbeskrifning. Hülphers' korr. = Hülphers' korrespondenssamling. Hülphers' man. = Hülphers' manuskriptsamling.

Högtärade H. Broder

Sedan jag sist skref K. Bror till, och öfverskickade mina¹ anmärkningar om orgwärl, har jag funnit i Herr Professor Sven Brings *Monumentorum Scanensium Vol. 11. Part. 1. Cont.* 111. p. 67. att år 1331 i Lunds Kyrka varit ett orgwärl, så ock ett i Wisby på Gottland, år 1344, hvilka förmodeligen äro de älsta i Sverige, som man kan få någon underrättelse om. Under bemälte Professors praesidium har en Ödman i Lund utgifwit en disputation de *Musica Sacra*, hwaruti äfwen handlas om Orgwärl, dem han likwäl icke kunnat göra äldre i Sverige, än att de varit brukeliga, då Wederdöparna här gjorde det af historien bekanta bullret. Annars lär af denna disputation ett och annat kunna inhämtas, som tjänar i K. Brors Kram. Detta har jag tyckt mig böra gifwa K. Bror wid handen, jämte försäkran om den högaktning och uppriktighet, hwarmed jag har den äran framlefwa.

Min högtärade K. Broders hörsamste tjänare

Ulfängen, d. 10. Julii 1765²

Sv. Hof

Högtärade H. Broder.

För de i sista gunstiga skrifwelsen, af d. 16. hujus, öfversända skrifter och lämnade underrättelser tackar jag skyldigt . . . Cancelli-Rådet Scarins bref följer härjämte. Däraf lærer ej mycken upplysning, till K. Brors arbete om orgwärlken, kunna hämtas. Det omrörda Kattspelet har icke varit gamla Rudbeckens påfund. C. Schottus, som lefde långt förr, har det i ett kopparstycke afritat, i sin *Magia Nat. & artis*, Hwaräst han berättar, att en Tysk Hofmusikant, till att roa en swärmodig Förste, ett sådant Katt-orgwärl för honom framställt. En wördsam hälsning till Fru Syster täcktes K. Bror förmåla ifrån den, som med skyldig högaktning och uppriktighet framlefwer

Sin högt. K. Broders hörsamste tjänare

Ulfängen, d. 24. Maji 1766³

Sv. Hof

¹ Dessa anmärkningar citeras längre fram och äro ett ovedersägligt bevis för Hofs stora betydelse för tillkomsten av Hülphers' arbete.

² Hülphers' korr.

³ Hülphers' man.

Vi se redan, hur Hof meddelar sin uppdragsgivare goda uppslag och hänvisar honom till rätta källor. Detta skall bliva än tydligare i de följande breven, och här tillkommer en ny faktor, som förmodligen varit av genomgripande betydelse för den hülpherska avhandlingens lyckliga genomförande. Hof åtager sig den kritiske granskarens roll och rättar obevekligt och kunnigt de honom tid efter annan tillställda manuskripten.

Högtärade Herr Broder.¹

De till mig öfversände skrifter i ett litet convolut, har jag riktigt bekommit, och tackar därför wördsamligen. Sedermera har jag ock fått ett manuscript, det Herr Bror behagat lämna till mitt öfwerseende. I anledning däraf har jag tagit mig frihet, att ändra och rätta det, som jag tyckt tiänligt wara, dels till att jämka meningarna i något riktigare sammanhang, dels ock till att hjälpa orthographien på några ställen. Om jag med min dristighet häruti förgripit mig, beder jag ödmjukeligen, att Herr Bror tackes sådant gunstigt ursäkta, och til en del lägga skulden på sig sielf, som genom sin skrifwelse mig härtil förantlåtit. De Latinska namn eller nomina propria synas beqwämligen kunna stafwas med Latinske bokstäfwer, särdeles de som hafwa i sig diph-tongerne oe och ae, hwilka med Swenska karaktärer ej wäl kunna uttryckas, och därför wille jag hafwa alla berörde namn skrifne på Latin. Att räkna tiden för Christi födelse efter eller igenom Secula, är något orimligt, men kan dock gå an.

Att anföra så många namn på dem, som warit Kiännare, idkare och älskare af musik i fornda tider, skulle jag tro wara öfwerflödigt, men nödigare att wisa, huru de gamles sång- och spelkänst warit beskaffad. Till ex. De Lacedemonier brukade ett besynnerligt slags spel, när de gingo till fältslag, och drefwo deras Kapellmästare Timotheus ur staden, för det han satt en sträng mera på sin harpa, än förut warit brukligt: ty Grekerne trodde, att med musikens förändring skulle ock deras republiker lida någon märkelig förwandling, hwilket ock war Platons mening. Flera modi musici, än mollis och durus, weta wi nu icke af; men de gamle Greker räknade därav tolf; såsom Phrygius, Lydius, &c. Tonerna anförde de till aderton stycken, med särskildta namn på hwar och en; så att, när semitonerna däruti äfwen inbegripas de icke lära kommit till två octaver. Wid skådespelen brukades tibiae pares, impares, dextrae och sinistrae; men i fält tubae, buccinae och litui. Tuba war nästan tre alnar lång liknande våra *lurar*, men litet krökt emot änden, af koppar eller silfwer, och war ett blås-instrument för fotfolket. I dess ställe har sedan *basun*, och ändteligen *trummet*, *trummeta* eller *trompette* blifwit uppfunnen. Lituus och buccina woro icke mycket olika, krokota som våra *waldthorn* och brukades för rytteriet. De som blåste på desse, kallades icke allenast tubicines, utan ock aneatores, det är *kopparblåsare*. De gamles cithara swarade emot vår

¹ Hülphers' korr.

cithra eller citrinken, deras testudo vår *luta*, eller angelique, och deras lyra vår *harpa* eller *harponett*, ehuru de haft någon märkelig skildnad. Den Danske Baron Ludv. Holberg har i sina epistlar ett artigt bref om musiken, särdeles den gamla, som wäl wore wärdt att af Hr Bror nyttjas i dess wärk . . .

Ulfängen, d. 19. December 1771

Sv. Hof

Högtärade K. Broder.¹

Efter Min K. Brors begäran, har jag genomgått det öfwerskickade manuscriptet, samt rättat och tillagt hwad jag tyckt wara nödigt, hwilket jag hoppas gunstigt och til det bästa uttydes, såsom af mig wälment gjordt. Härjämte följa ock några anmärkingar öfwer Musiken, särdeles den gamla, som warit bruklig hos de Greker och Romare. Skulle K. Bror häraf kunna betjäna sig i sitt wärk, wore det mig kärt: men eljest wille jag förändra det jag där skrifwit, och i stället i form af en gratulation til K. Bror, at tryckas för, eller bakefter i wärket, om K. Bror så skulle behaga. Jag hade trodt, at K. Bror skolat wilja nämna mig ibland vår tids lärda musici: men jag kan det så mycket mindre af K. Bror, wid nogare eftersinnande, fordra, som min lärdom är mycket medelmåttig, och jag äger liten insigt i Musiken, ehuru jag idkat denna konsten mera än jag bordt och mig nyttigt warit, helst som jag spelat icke allenast på oboe basson flute douce, och något litet på clavér; utan ock, samt det förnämligast, på violin och flauto traverso; men gjort i Konsten ringa framsteg, i brist af et rätt musikaliskt naturell . . .

Ulfängen, d. 8. Februarii, 1772

Sv. Hof

P. S. Hela den 33^{die} Holbergs epistel handlar om Musiken.

Som vi se, har Hof varit rädd att Hülphers ej skulle omnämna honom i tillräckligt hedersamma ordalag. Han är i sitt brev och sin fordran på samma gång blygsam och anspråksfull, ett rätt utmärkande drag för mannen. Hans farhågor voro dock ogrundade. Hülphers låter honom komma med bland de lärda musici, som han i början av sin bok särskilt tackar i följande ordalag:

». . . Desse hafwa blifwit förökade, samt på flere sätt gynnade med rättelser och tilläggningar, af någre Gynnare och wänner ibland wåre wittre och Lärde Män, samt denne tids Musik-Wetenskaps idkare och älskare. Denna oskattbara ynnest och bewågenhet bör jag härmed på det wördsammaste och skyldigaste inför det allmänna erkänna. Får dock i synnerhet nämna:

Biskopen Herr Doct. Herweghr, Herrar Cancel, Råd. och Ridd. Joh. Ihre, C. R. Berch, och Sv. Lagerbring; Majoren och Ridd. Maur. W. Pauli, Kongl. Öfw. Hof Pred. Doctor Carl M. Wrangel, Professor: Carl Solander och Sv. Hof . . . »

¹ Hülphers' korr.

Dessutom får Hof vara med i den utvalda samling medarbetare, som ytterligare avtackas i en not:

»Ibland alla, har Herr Biskopen Doct. Herweghr, Professor Hof, Kongl. Capellmäst. Johnssen och Hof Secr. Miklin haft mästa möda, at stycketals genomse, granska och föröka desse afhandlingar. Om de 2 sistnämnde Herrars benägenhet witnar i synnerhet Bihangt och dess anmärkningar.»

Trots detta kan det ifrågasättas, om Hülphers till fullo uppskattat Hofs värdefulla tjänster och tillräckligt tydligt framhåvt den ovärderliga hjälp, han fått av honom, vilket fortsättningen skall visa.

Min Högtärade Herr Broder¹

Det sidst til mig öfwersända manuscriptet, som härjämte återskickas har jag genomläst och tagit mig frihet, at däruti något ändra och rätta, til at göra meningarna litet tydligare och bättre sammanhängande, hwilket jag hoppas benägit blifwa uttydt. Några namn känner jag icke igen, och kan således icke weta om de äro rätt skrifne. På ett och annat ställe har jag icke kunnat wäl läsa hwad som är skrifwit. Det i mitt förra bref omförmälta bondinstrumentet Långspel är icke någon nyckelharpa eller lyra, utan det består af en wid pass sex qwarter lång ljudbotten och halftannat qwarter bred, hwarpå en mässings sträng är updragen med underliggande tangenter af tjäck ståltråd 15 eller 18 til antalet. Wid bemälte sträng gå tre lösa strängar, stämda ungefärligen i tert, qvint och octav, allenast til at brumma, när man med fingret knäpper på den förstnämnde, som gifwer de rätta toner af det stycke, som man spelar. I min ungdom såg och hörde jag många instrumenter hos bönderna, som tyckte, at det war ett förträffeligt spel. Men nu är det ganska sällsynt, sedan hos gemene man violiner mera kommit i bruk och tycks, som de ock nu endast nyttjas wid dess bröllop. Nyckelgiga är här i orten obruklig . . .

Ulfängen, d. 16. Martii 1772

Sv. Hof

Högtärade Herr Broder¹

Jag hade önskat, att jag kunnat swarat emot det förtroende, som Hr Bror haft til mig, wid sit arbete om Musiken: men det har varit mycket litet, som jag, wid det sidst öfwersända, och, härjämte återskickade manuscriptet, kunnat göra. Hade det varit skrifwit med tillräckeligt rum mellan raderna, med breda marginalier, och utan altför många ords afkärtningar; torde jag därwid något mera kunnat uträtta. Jag har dock tagit mig frihet, at där och hwar ändra något, som jag tyckt wara nödigt. Ut Orthographien eller Svenska skrifsättet finner jag, at K. Bror mångenstädes afwiker ifrån det, som mäst är wedertagit; såsom gjorde för *gjorde*, sögt för *sökt*, os för *oss*, och etiam *qvoqve* för *ock* &c. Wid abbreviaturer brukar lärt folk at sätta allenast

¹ Hülphers' korr.

en punct, til ex. *N. Test.* men efter numren af Kapitel i citationer ur Biblen, två puncter; wid citationerna af werser, en punct. Til ex. *Es. 12: 5. 6.* med mera dylikt, som jag icke kunnat rätta, och torde anses för mindre angelägit. Framlefwer med skyldig högaktning.

Min högtärade Herr Broders ödmjuka tjänare

Ulfängen, d. 24. Aprilis 1772

Sv. Hof

Det är ej få anmärkningar och förslag till förbättringar den gode Hof delgivit sin vän Hülphers. En titt i Hülphers' manuskript visar också, att Hof lagt ned mycken möda på att minutiöst rätta de manus, som sänts till honom. Hof var en noggrann natur, och han var van att nagelfara både egna och andras skrivelser. Man måste hålla med honom om att det hade varit välbetänkt av Hülphers, om han lämnat betydligt större utrymme för många gånger välbehöfliga rättelser, ty det har sannerligen ej varit lätt att få rum med några vidlyftigare ändringar, långt mindre kommentarer på de tätskrivna arken.

Emellertid är det ej nog med att Hülphers i Hof haft en vaken iakttagare, beläst man och intresserad medarbetare, som genomläst och rättat manuskripten. Hof synes även i viss utsträckning ha bidragit med sammanhängande skildringar i manuskriptform, som Hülphers efter gottfinnande begagnat sig av. Hof har tillställt Hülphers två längre utkast, ett till Orgwerksbeskrifningen och ett till Fordne tiders Musik, av vilka jag funnit avskrifter bland Hofs handskrifter i Stiftsbiblioteket i Skara. Hülphers har bevarat blott det ena.¹ Man känner igen Hofs uppgifter och formuleringar ord för ord i den slutliga utformningen av Hülphers' bok. Han har visserligen stuvat om det hela, godtagit vissa delar oförändrade, uteslutit andra och omarbetat enstaka partier — ibland till det sämre. Hof var god stilist och hade klar hjärna, och hans framställningar förtjäna att läsas i sammanhang. Den första uppsatsen tillkom och överlämnades på ett tidigt stadium i Hülphers' arbete, redan 1765, och innehåller i slutet detaljerade råd och anvisningar för en svensk orgelverksbeskrivning, vilka Hülphers i huvudsak följt. Början av denna uppsats har han tagit som inledning till den historiska delen av Orgwerksbeskrifningen. Den vittnar om författarens (Hofs!) stora språkintresse och goda kunskaper. Ett annat ställe, som röjer den intresserade språkmannen men som ej alls beaktats av Hülphers, är det som handlar om införande av svenska facktermer i stället för tyska inom orgelbyggeriet, t. ex. betäckt och gethorn i stället för gedackt och gemshorn. Som helhet äro Hofs båda uppsatser intressanta tidsdokument,

¹ »Underrättelse om Orgewärk», 1765, i Hülphers' manus.

och mycket skulle kunna sägas om dem, men jag nöjer mig t. v. med att låta dem här inflyta in extenso, varvid jag i fotnoter hänvisar till de partier i Hülphers' bok, som till sin ordalydelse mer eller mindre exakt överensstämma med dessa verkliga eller förmenta förebilder.

Sv. Hof

UNDERRÄTTELSE OM ORGEWÄRK,

på Herr Directeuren Abraham Hylphers begiäran författad, och till honom öfversänd tjänande till dess Beskrifning om Swänska orgewärk.

Orgewärk eller Orgnewärk, hwilket de som giärna bryta Swenskan efter Tyskan skrifwa Orgelwärk har sitt namn af det Grekiska *organon* hwaraf det latinska organum är gjort betydande i gemen samma som instrumentum eller *wärktyg*. Det heter annars instrumentum och organum pneumaticum af *πνευμα*, *anda*, *wäder*, emedan det gifwer liud genom wäder som af blåsbälgarna tillsläppes. Organum kallas det *ααθ' έχοχη*, eller per praecellentiam, som man säger i skolarna, alldestund det är det största och förnämsta ibland alla musikaliska wärktyg, & quasi Rex omnium instrumentorum musicorum.¹

Hurudane de musikaliske instrumenter varit som i konung Dawids psaltare och flerstädes i Biblen nämnas och blifwit brukade wid gudstjänsten i Hjerusalem's tempel; kan man nu icke weta: och hwad de lärde hafwa därom i sina skrifter anfört kommer blott ut på gissningar. Således är man äfwen okunnig om nechiloth, Ps, 5: 1 machalath Ps. 88: 1 som af Junius och Tremellius öfversättas med instrumenta pneumatica, haft någon likhet med våra orgewärk. Så framt man bör tro den gamla kyrkoläraren Hieronimus² har i Hierusalem varit ett instrument, som genom blåsbälgar gjorde af twänne elefantshudar, gifwit ifrån sig ett så starkt liud att det hörts såsom ett åskdunder ut till Oljebärgets hwilket låg ett stycke från staden. Hos de gamla grekiska och latinska auctorer³ omtalas ett musikaliskt instrument som är kallat organum hydraulicum och machina hydraulica och af dem mycket berömmes för dess angenäma liud. Det har bestått af åtskilliga pipor, som blifwit bragta till att låta genom *watten*, af hwilket det fått sitt namn: och skall, som Baron Ludv. Holberg menar varit så konstigt och präktigt, att det fordrat nästan kungliga bekostningar. Till någon del kommer det öfwerens med de nu brukeliga orgewärk; och dess byggnad eller sammansättning beskrifwes af Vitruvius i dess Architect. lib. 10. c. 13. men så mörkt och förwirrat, att man icke därpå kan få någon reda. Caspar Schottus i sin *Magia Naturae* et artis tom 2. lib. 6. C. c. 3 söker wäl förklara Vitruvii beskrifning dock utan att göra den så begriplig att något dylikt och med de gamlas öwerenskommande instrument har i anledning därpå kunnat frambringas.

¹ För detta parti, jfr Hülphers' Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter etc., Västerås 1773, s. 154.

² a. a., s. 156.

³ För det härefter följande, jfr a. a., s. 155.

Suetonius berättar, att Käsar Nero i synnerhet förlustat sig med detta *wattuorgwärk*, hwilket efter Athenaei, Vitruvii och Plinii intygande skall vara uppfunnit af en Alexandriner, benämnd Ctesibius, 250 år för Christi födelse; ehuruwäl Tertullianus försäkrar att af den namnkunnige Mathematicus Archimedes, som lefde ungefär 40 eller 50 år senare, varit förbättrat och brakt till fullkomlighet hwad först af Ctesibius blifwit upptänkt. Jag minns intet hwar jag tagit det att i en wiss stad skall finnas ett orgewärk som har en med watten gående stämman, hwilken skall äga någon öfwerenskommelse med de gamles organum hydraulicum och kallas *fogelsång* emedan dess läte liknar foglars kwittrande. Ett annat slags orgewärk¹ är det som ofwännande Schottus l. c. p. 306 förmäler sig i Rom hafwa sett i Påwens trädgård hwilket wäl har gått med watten men på ett sätt och med en wärkan som wida skiljer sig ifrån de fordna wattuorgwärken, hwilkas förfärdigande nu räknas inter artes deperditas, eller förlorade konster.

När sådana orgewärk, som nu brukas i våra kyrkor äro upfundne kan icke med någon wisshet sägas emedan auctorerernas berättelser därom äro sinsemellan mycket skiljaktige. Ty Volateranus, Polydorus, Vergilius och Crantius föra det till siunde Avlutinus till det åttonde och Aimonius, med hwilken I. Hybner instämmer, till det nionde århundradet efter Christi födelse e. Ia. Nawarrus, *de orat. & horis canon.*, will, att orgewärks bruk icke förr skall blifwit wedertagit än i det trettonde århundradet som lærer böra förstås om deras införande och nyttjande wid gudstjänsten i kyrkorna hwarom man kan läsa hwad Micael Prätorius i sitt *Syntagma Musicum* t. 1. P. 1. memb. 4 och c. 14 utur åtskilliga scribenter sammandragit.

På vår tid giöras orgpiporna sällan eller aldrig af något annat ämne än tenn, bly och träd: men hos G. Schottus² t. c. se wi at de ock fordom varit af gull, silfwer, koppar, glas och alabaster, af hwilket sistnämnde en Neapolitanisk Konstnär förfärdigat ett orgewärk det han skiänkt till hertig Fridric eller Federicus af Mantua. Hwilken först påfunnit at giöra orgewärk af det slaget som nu brukas därom finns ingen under rättelse men at en tysk benämnd Bernhard wid år 1470 först i dem anbragt pedalen, är bekant.³

I Tyskland skola orgewärk öfwer 700 år varit i bruk efter Praetorii berättelse men när de först i Sverige inkommit och i våra kyrkor blifwit wedertagne, därom äger jag ingen vidare kunskap än att jag ser i Herr Professor Sven Brings Monument. scan. p. 76 at år 1331 i Lunds Kyrka varit ett orgewärk och år 1344 et i Wisby ehuru D. Ödman⁴ i sin *disp. de Musica Sacra* under bemälde Professors praesidio icke kunnat anföra om sådana wärks bruk i Sverige något äldre bewis än det som är tagit af wederdöparnas buller. I början woro de ganska enfaldigt gjorde och helt små som våra positiver.⁵ De hade inga olika

¹ För det härefter följande, jfr a. a., s. 158 f.

² Jfr härtill a. a., s. 161.

³ Jfr härtill a. a., s. 163.

⁴ Jfr härtill a. a., s. 148.

⁵ Jfr härtill a. a., s. 174.

och särskilda röster eller stämmor utan en enda utgiorde hela wärket dock så at 3, 4 eller 5 pipor gåfwo samma läte och woro unisonae för warje ton klaweret allenast till att fylla öronen som våra mixturer.

Klaweren sträckte sig knappt till två octaver och woro utan semitoner. Man spelade på dem icke med fingren, som nu skier, utan med hela handen eller Knytnäwen nästan som på Klockspel och när det icke wille hjälpa måste man betiäna sig av Knäen til at nedtrycka de grofwa, plumpa och motspänniga tangenter.

Det äldsta Swänska orgewärk, som jag fått kundskap om, har warit på Höjentorps Kungsgård, hwilket med den präktiga åbyggnaden uppbrann genom wåldeld år 1722.¹ Och som denne gård fordom Högnatorp kallad hört under biskopssätet i Skara i den katolska tiden, är troligt at någon af de påwiska Biskopar låtet uppsätta bemålte orgewärk och at det sedan såsom et gammalt minnesmärke där blifwit förwarat. Dess klawer bestod af tre tum åtminstone breda tangenter, sådana som Praetorius berättar hafwa funnits på de urgamla orgewärken i Heidelberg, Minden och Brunswik.

Nu följer hos Hof ett längre parti, som Hülphers ej i större utsträckning använt sig av men väl förtjänar anföras.

De få öfwerlefwor som jag sett af det gamla orgewärket i Skara domkyrka utmärkte nogsamt dess höga ålder men det nya är gjort af Orgbyggaren Chaman, hwid slutet af nästl. århundrade hwarom jag sett i Domkapitlets archivum ett Konung Karl den Elloftes brev. Detta orgewärk består, om jag mins rätt af några och trettio stämmor, har två manual klawer, jämte pedalen, och är i mån af sin storlek det starkaste och klaraste til liudet som jag hört, hwilket äfwen och till en god del kommer deraf att det står nära intill hwalwet som drifwer det mottagna liudet med kraft tillbaka och neder i kyrkan. Sådant tyckes wara så mycket besynnerligare som nästan hela rygg-positiwet är obrukbart. Ty en gammal och försupen organist Lundelius, Östgöte till nationen, som warit Qwartermästare i det sista Danska Kriget, föregaf när honom fattades något til understöd i sin torftighet at orgewärket behöfde rensas och förbättras, hwilket honom af domkapitlet utan betänkande anförtroddes at så ofta mot betalning wärkställa, at han såsom en bönhas och sällan nykter til slut förskämde större delen af det skiöna wärket. Det är annars wäl målat, förgyllt och med åtskilligt wackert bildhuggeri beprytt. Lidköpings orgewärck² är det största och wackraste i hela Skara stift, och består, utom pedalen, af tre manual Klawer och 46 stämmor. Alla de stora piporna äro förgyllda och satte i löfwerk, som lindar sig omkring dem. Men som rummet icke warit tillräckligt för et så hwidlyftigt wärk, är det alltför mycket ihopträngt och så tillsägandes sammangrötat. Probstens och kyrkoherdens dәрstädes Rudberus, Iustitie Cancelleren och Landshöfdingen Cederbielkes fader, har sielf gjort det och kåstat därpå nästan all sin medel, så at han ock, utom annat blottade sit kiök af alla tennkäril, när det kiöpte tennet

¹ Jfr härtill a. a., s. 175.

² Jfr härtill a. a., s. 238.

icke wille förslå til arbetet. Någre af honom under orgewärket satte werser bära härom witnessbörd, och åtskillige gamle och trowärdige män, som där lefde på den tiden, hafwa det bekräftat. Men en liderlig Organist, då han märkte, att han skulle gå ifrån sysslan, och fruktade för at komma i arrest, fördärfwade af orgewärket, så mycket han i hastighet kunde, och rymde därpå til Norige, hwilket lærer skiett wid pass för sextio eller 70 år sedan. Församlingen har wäl sedermera och efterhand, dock mäst genom klåpare, låtit förbättra det nödwändigaste; men på långt när har det icke kommit i sitt förra stånd hwartill man skjutit skulden på Kyrkans ringa medel och inkomster ehuru mycket rikt folk funnits i staden. Orgewärken i Mariastad och Borås äro medelmåttigt stora, tämmeligen goda och gjorde af skickeliga mästare i detta århundradet. I Skiöfde brann orgewärket upp tillika med kyrkan och Staden, år 1759. I Wenersborg skall orgewärket nu wara under upplagning och förbättring. På landsbygden äga följande kyrkor orgewärk i Skara stift *Wånga*, bygt af Wistenius ifrån Linköping; *Hjälstad*, bygt af Rådman Holm i Upsala; *Grolanda*, gjort af Director cantus i Skara, Johan Ewerhardt; *Warnhem* et förmodligen tvåhundrade år gammalt; *Flo*, bygt af D. Stråle; *Läckö* slottskyrka. och *Habo*, Flere kan jag ej påminna mig och omständligare och tillförliteligare berättelse om alla lærer ifrån det Högwördiga domkapitlet med första meddelas.

Orsaken, hwarför så få kyrkor här i stiftet äga orgewärk är den at pastoraterna till den allra största delen bestå af 3, 4, 5 till 6 socknar af hwilka hwar och en har sin särskilda Kyrka, och til ganska få af dem höra flera än 8, 10, 12 till 15 hela hemman eller mantal. Som nu socknarna äro så små at de icke kunna för många andra dryga utskylder och beswär, kiöpa orgewärk, och underhålla Organister man ej heller skäligen kan påstå, aft annex-socknarnes inwånare skola taga del i en dylik utgift för moderkyrkan, hwaraf de ingen förmån njuta, helst som det faller nog beswärligt och kostsamt för Socknar af så litet hemmantal at underhålla sin egen Kyrka; alltså hafwa ej flere än några få af de största socknar, och där något rikt herrskap welat bestå kåstnaden antingen hel och hållen eller till den drygaste delen kunnat med orgewärk blifwa försedde. Härtill kommer, att som slättbygden sträcker sig öfwer större delen af stiftet, hwaräst man har mästadels 2. 3 til 4 mils skogswäg; så skulle boställen där näppeligen kunna uppbyggas och underhållas för Organisten och han mycket mindre wara i stånd att förskaffa sig nödig wedbrand.

Wid beskrifningen om Swänska orgewärck böra, som mig tyckes, följande momenta¹ i akt tagas så wida man därtill kan erhålla någon pålitelig underrättelse. Nämligen:

- 1) När orgewärk först i Swerige inkommit och blifwit i kyrkorna brukade.
- 2) Hur de i förstone warit beskaffade.
- 3) När orgbyggare-Konsten i Riket först är införd.
- 4) Hwilka warit de namnkunnigaste och förfarnaste Swänke orgbyggare.
- 5) Om något besynnerligt konstgrepp, till orgwärens förbättring, är

¹ De flesta av dessa momenta har H. noga iakttagit.

af de Swänska uppfunnit, som mig är sagt. Jag talte år 1740 i Falun med en Orgbyggare wid namn Stråle, som hade sitt hemwist, om jag mins rätt i Gästrikland. Han berättade mig då, att han någon tid uppehållit sig i Stjärnsund hos nu afledne commerce-rådet och riddaren Polhem, samt att han af honom lärt ett och annat mekaniskt grepp, til orgbyggare-Konstens wärkeliga förbättring. Denne Stråle menar jag hafwa varit en annan än den, som nyligen i Posttidningen berättas wara död i Stockholm, och skall, tillika med en benämnd Gren, hafwa drifwit Konsten högre, än som någonsin tillförne varit. Den yngre Chaman och Hedlund äro äfwen berömde, såsom förträffelige orgbyggare. Att rådmän Holm i Upsala som tillförne varit Academiens smed, och icke ordentligen lärt Konsten, gjort gode orgewärk, förtjänar ock at anteknas.

6.) Hwilka och huru många stämmor i de nu warande Swänska och stora Orgewärken finnas, samt om de stå i chor- eller kammar-ton. I den förra stå alla gamla wärk och många af de nyare.

7.) Huru stora principalerna och piporna äro, samt til huru många fots bas de gå.

8.) Huru många bälgar de drifwas af.

9.) Hwilka äga den stämma, som kallas vox humana, virginea eller några andra nyss påfunne, rara och skiöna stämmor.

10.) Om i några af de nyare wärk träffas mixturer, quintadena och flere dylika, som göra allenaste et skral, att därmed fylla dumma bondöron.

11.) Huru många klawer de hafwa.

12.) Om de äga några besynnerliga prydnader.

13.) Om någon ny konst eller påfinning och förbättring är, wid ett eller annat, i akt tagen.

14.) När de äro bygde, med hwad kåstnad och af hwem.

15.) Hur stort underhåll Organisterna hafwa, af hwad för fond såsom till ex. att Organisten i Skara af domkyrkotunnorna åtniuter i årlig lön 20 tunnor spannmål.

16.) Tilläwentyrs kunde ock anmärkas, våra Orgbyggare til efterrättelse, att de onödigt wis och modersmålet til förakt, bruka Tyska konstord i stället för Swänska; såsom *fuss, gedackt, gemshorn, posaun, scharff, offen, untersatz* i st. f. *foj betäckt, gethorn, basun, skarp, öppen, undersättning eller undersats*.

17.) Kanhända det pröwas nödigt att anföra något till försvar af kyrkomusiken och i synnerhet Orgewärks bruk i våra kyrkor, emot åtskilligas, särdeles några kalwinisters mening, som dem ogilla och förkasta.

18.) Wille man härtill lägga några i koppar stuckna ritningar öfwer två eller tre de nyaste störste och wackraste Orgewärk, som nu i Riket finnas, samt en eller annan öfwer urgamla, som torde ännu här och där behållas, till utseendet wäl förwarade; wet jag intet mer som till beskrifningens fullständighet kunde fordras.

Ulfängen, d. 21 Maji, 1765.

Sv. Hof

NÅGRA ANMÄRKNINGAR

öfwer

FORDNE TIDERS MUSIK

på Hr Directeuren Abraham Hylphers begiäran, författade och till honom öfwersända, att efter omständigheterna betiäna sig af i sin Orgewärks Historia.

Ehuruwäl jag icke kan hafwa mycket att berätta, om fordna tiders Musik, utom det lilla, som jag tillförne afgifwit; och K. Bror jämwäl af sitt Musikaliska Lexikon lär finna all den underrättelse, som i detta mål åstundas, och till ändamålet tänlig är: så will jag dock här meddela, några fastän föga betydande anmärkningar öfwer det, som af mig är begiärt, jag har mig däraf bekant, och jag i hastighet kunnat sammanfatta.

Hwad fördenskull Sverige angår, tycker jag mig komma ihog, att jag, för en lång tid sedan, läst i en af de gamla Nordiska Sagor, förmodligen Herröds och Boses, att då spelmannen i ett stort gästabud på sitt instrument slog eller spelade *ramslag* och *damslag*, skall alt löst i huset, lefwande och liflöst hafwa rört sig, och måst dansa ett slags dans, som kallades *Galdafyker*, hwilket är så troligt, som största delen af det övriga i dessa fabelaktiga historier.

Om en förunderlig Musikens kraft på en konung Eric i Dannemark, erindrar jag mig äfwen hafwa läst en berättelse:¹ och Spelemannen uppewäckt, hos Konungen och flera åhörande, först sorg och häpenhet, sedan glädie och ändteligen raseri, Si fabula vera. Eljest är det, som blifwit anført i det till mig öfwersända manuscriptet, angående den äldre och nyare Musiken i Sverige, så omständeligen afhandlat, att jag därtill har intet vidare att lägga, så framt jag icke wille anmärka, att den så kallade *Ström-karlen* (fanen i strömar) hölts i förra tiden för en stor virtuos, af hwilken man trodde, att alla förträffelige spelmän hade lärt sin konst.

Den äldsta instrumental Musiken² har utan twifwel varit den, som herdarna, det första slags människor, öfwat nästan på samma sätt, som våra barn, då de blåsa twärt öfwer änden på en nyckelpipa, hwilken gifwer ett liud, likt en flöjts. Därföre hafwa hedningarnas herdegudar Pan, Sylvanus och Fauni blifwit afbildade med en kaffe i handen, hwarpå siu längre och kortare pipor, efter siu olika toner, varit fästade, i hwilkas öpne ändar den ena tonen efter den andra blåses. Härpå syftar det Virgilius, Ecl. 2. v. 32. säger:

Pan primus calamus cera conjugere plures instituit. så ock ib. v. 36. Est mihi disparibus septem compacta cicutis fistula.

Mercurius och Apollo, twänne den äldsta tidens spelmän efter syndafloden, skola uppfunnit harpa och cithra, och således lagt någon grund til Spelkonsten hos Grekerna, hwilka annars berättas hafwa lärt den af

¹ Jfr härtill Hülphers, a. a., s. 42.

² För följande parti, jfr a. a., s. 27.

Egyptierna, som tillskrevs dess uppfinning sin Thoyt. Den första hos Grekerna brukliga harpa¹ hade allenast fyra strängar, och kallas tetra-chordum; men sedan och efter hand blefwo de förökta till fämton, ja omsider till aderton stycken, hwilka alle hade sina egna och besynnerliga namn: och war dessa strängars antal lämpat efter den människliga rösten, som troddes i sång wara inskränkt inom aderton toner, det är, efter wårt sätt att tala, sträcka sig föga öfwer två octaver.

Det är swårt att förstå, hwad de gamle Greker med sina många och underliga namn på tonerna, samt deras proportioner och intervaller welat beteckna. När Vitruvius, lib. 5. c. 4. ur Aristoxenus söker förklara dem, blifwer man däraf lika klok, som tillförne. Så mycket finner man dock tydeligen, att diapason betyder samma wår *octava*, diatrion *tertia*, diatessaron *quarta*, diapente *quinta*, och diesis *en semiton*.

Om Philosophen Pythagoras,² som lefde wid pass 500 år för Christi födelse, förmåla de gamle Grekiske och Latinske skribenter, att, sedan han mycket grubblat öfwer grunden till de musikaliska toner, samt deras proportion och rätta förhållande sig emellan, som han mente icke komma an på hörseln eller det man plägar kalla *judicium aurium*, utan på sielfwa tingen, som gáfwo liud ifrån sig; har han ändteligen funnit det han sökt; då han uti en smedia förmärkte, att de liud som hamrarna gjorde, förhöll sig till hwarandra i mån af deras tyngd, hwilket rön kunnat synas någorlunda begripligt, om det blifwit tagit, icke af hamrarna, utan af järnstängernas olika längd, hwarupå smederna med sina hamrar slogo.

Modi musici äro hos oss allenast två, nämligen *durus* och *mollis*:³ men hos Grekerna woro de i förstone tre: *Dorius*, *Phrygius* och *Lydius*; eller, som andra säga: *Ionicus lustig och weklig*, *Doricus häftig och alfvarsam*, *AEolicus högmödig och uppblåsen*. Men sedan föröktes de, och räknades til tolf; ehuru de gamle förmodligen togo ordet *modus* i annan bemärkelse än wi, och förstodo därmed det, som nu kallas *allegro*, *andante*, *adagio*, *moderato*, *Sinfonia* &c.

Emedan de gamle auctorer tala om harmonie, consonantier och dissonantier, är icke troligt, att de, som någre hålla före, siungit och spelat alt unisono, i samma och olika octaver, efter rösternas och instrumenternes gröfwre och finare liud: hwartill kommer, att de, som med så mycken flit, och i så lång tid idkat Musiken, nödewändigt måst förmärka, hwad liuflighet tilläggning af *tertia*, men i synnerhet *quinta* förorsaka. Dock har deras Musik warit mot wår mycket ofullkomlig och slät, helst som de icke wiste af dylika noter, som våra äro, och således ej heller hwad *contrapunctum* har att betyda. De kunde fördenksull icke siunga och spela sådana concerter, som våra äro, med *discant*, *prim* eller *principal*, *second*, *alt* och *bas*. Än mindre förstodo de sig på någon *general bas* eller *basso continuo*, besynnerligen, som de icke ägde något instrument, likt våra *clavér*, *Spinetter*, *clavecymbaler*, *regaler*, *positiver* och *orgewärk*. Dock hade de sina besynnerliga

¹ Jfr hos Hülphers, a. a., s. 41.

² För det följande, jfr a. a., s. 32 f.

³ Jfr för det följande Hülphers, a. a., s. 39 och 38, 39—40.

musikaliska noter, icke allenast af det slaget, som Baron Ludv. Holberg, Epist. 33 ur Kircherus antecknat, utan ock andra, dem Praetorius¹ afritat i sitt *Syntagma Musicum*, pagg. 12 och 13. Men de woro så en-faldiga, eller otydeliga och otillräckeliga, at ingen efter dem kunde siunga eller spela något stycke, utan om man hade på annat wis förut lärt melodien, kunde man däraf hafwa någon rättelse, huru man skulle höja eller sänka tonerna, dock utan någon wiss ordning, tid och tact.

För öfrigt gjorde Grekerna mycket wäsand af Musiken, ehuru den förkastades af de cyniska Philosopher: och alla friborna piltar måste lära siunga och spela. Därföre blefwo de håldna för olärde, som woro oförfarne i Musiken.² Ja, deras tycke för denna wackra klingkonsten gick så långt, att det stadnade i widskepelse. Ty de trodde, att deras republiker skulle undergå någon märkelig och swår förändring, om Musikens art blefwe hos dem på något besynnerligt sätt förwandlad. Åtminstone war detta Platos lära, enligt wad Cicero, lib. 2. de Legg. berättar: och därföre när de Lacedemoniers kapellmästare Timotheus hade satt flera, än de wanliga siu strängar, på sin harpa, blef det ansedt nästan som ett statsbrott, och han drifwes ur staden. Härtill kan läggas, att framför andra Greker, woro de Arcadier och Cretenser i synnerhet namnkunnige, för sin insikt och förfarenhet i Siung- och Spelkonsten.

De Romare,³ som hade av Grekerna lärt så wäl andra wetenskaper, som Musiken, satte på denna konsten ett ringa wärde; alldenstund de trodde, att folkets sinnen skulle därigenom ledas till weklighet, samt att öfning i en sådan konst icke wäl skickade sig til den Romerska alfvarsamheten och tapperheten. Man finner likwäl, att någre förnåme Romare, såsom Appius Claudius, Gabinius, Lic. Crassus och flere warit wäl förfarne och öfwade på strängspel, ehuru sådant, ibland hederligt folk i Rom lär warit mycket sällsynt. Wid deras skådespel⁴ hördes dock Musik af *tibia dextrae* och *Sinistrae*, *pares* och *impares*, om hwilka, såwäl som de där brukade *vasa echea*, *liudkiärl*, jag icke kan säga, huru de warit beskaffade. Men Fältmusiken, som wärkställdes med *litui*, *buccinae*, *cornua* och *tubae*, war långt mera i deras smak. Dessa instrumenter woro på olika sätt gjorda of koppar, och de som blåste på dem, kallades däraf *aneatores kopparblåsare*. Att Kajsar Nero, som igenom sin altför stora begiärelse på Musiken, och att däruti wilja kallas för en stor mästare, gjort sig till en stor narr; är af historien nog bekant.

Om de gamles organum *hydraulicum*, och de sedermera i anledning däraf frambrakta *orgewärk*, har jag tillförne berättat så mycket, som mig är kunnigt. Uppfinnaren af dylika noter,⁵ som wi nu bruke att spela och siunga efter, har warit en Italiensk Benediktiner—Munk, wid namn Guido Aretinus, som lefde wid år 1024. Han skall hafwa skrifwit sina noter i en fämradig *Scala* eller ställning, *pentagrammum musicum* kallad, dock utan att tonernas längd eller drögs mål därmed

¹ Jfr hos Hülphers, a. a., s. 40 f.

² Jfr med Hülphers, a. a., s. 35, 36.

³ Jfr a. a., s. 48.

⁴ Jfr a. a., s. 46.

⁵ Jfr a. a., s. 56.

betecknades. Jag har sedt några gamla manuscripter, äfwen ett på pergament, med swarta noter skrifwna i och på fyra sammanfogade rader, för Munkarne att mässa och siunga efter under den Påwiska tiden. De noter, som finnas i Swänska Mässboken, tryckt i Stockholm år 1548, är jämväl satte på fyra rader, eller i ett tetragrammum, hwilket jag således håller före wara äldre, än vårt nu brukliga pentagrammum. Bemälte aretinus antog till tonernas tecken¹ dessa sex stafwelser: ut, re, mi, fa, sol la, hwaraf will synas, att han inom wår octav icke ärkiänt flera, än sex toner: men som han skall tillika betecknat dem med siu bokstafwer, a, b, c, d, e, f, g, som utmärker siu särskilta toner, förrän man får den samliudande octaven; altså kan jag icke säga, huru härmed rätteligen sammanhänger. Ändteligen wardt en sådan notskrifning förbättrad, och brakt ungefärligen i det nu brukliga skick, wid år 1320 i Paris af Johannes de Muris² eller Muria, som G. Scottus kallar honom: och lär han, som jag menar, warit den som först betiänt sig af pentagrammum musicum, äfwen som han först utwist sättet, att med noterna utmärka icke allenast tonerna sielfwa i anseende till deras intervaller, utan och deras längd eller tidsförhållande til hwarandra. Man lär icke dess mindre länge hafwa behållit det äldsta Aretini maner med fyra rader och blott swarta noter, innan det senare och bättre kunde komma i allmänt bruk. Til de ofwannämnde sex stafwelser, som mer berörde Aretinus antog, har man sedermera lagt stafwelsen Si, såsom den siunde tonens märke: och de, som lärdes siunga efter dem, sades solmisera.

Ulfängen, d. 7. Febr. 1772.

Långt ifrån att vilja förringa värdet av Hülphers' pionjärarbete inom svensk musikkforskning har jag med denna jämförande översikt velat fästa uppmärksamheten på Sven Hof, som med sin intresserade, noggranna och sakkunniga hjälp gjort det möjligt för Hülphers att befordra sin avhandling till trycket. Äras den som äras bör!

¹ Jfr a. a., s. 56.

² Jfr a. a., s. 57.